

<http://doi.org/10.17721/1728-2721.2022.82.7>
УДК 358.08

І. Смирнов, д-р геогр. наук, проф.
ORCIDID: 0000-0002-6395-7251

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

О. Любіцева, д-р геогр. наук, проф.
ORCIDID: 0000-0002-8508-9395,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЯВИЩЕ ВІДКЛАДЕНОГО ПОПИТУ – ЧИННИК РОЗВИТКУ ПОСТКОВІДНОГО ТУРИЗМУ У СВІТІ ТА В УКРАЇНІ

Розкрито сутність явища відкладеного попиту як двигуна розвитку постковідного туризму. Наведено думку проф. Саймона Гадсона про особливості розвитку туризму у ковідний і постковідний періоди відповідно до його опублікованої праці "Covid-19: Travel Impacts, Responses and Outcomes". Висвітлено тенденції розвитку та відновлення туристичної галузі світу у постковідний період, урахувавши дію чинника відкладеного попиту. Показано особливості розвитку й відновлення туристичної галузі та сфери гостинності в Україні у післяпандемічний період з наведенням прикладів з вітчизняної практики візного (закордонного), в'їзного (іноземного) та внутрішнього туризму. Серед прикладів із практики візного туризму в Україні у пандемічний період розглянуто явище масового зростання попиту у минулому, коштовні, елітарні тури – до Мальдівських островів, Домініканської республіки тощо. Також наведено приклад Занзібаркейсу. Можливості розвитку внутрішнього туризму в Україні за пандемічних часів показано на прикладі Camino Podoliso – паломницького маршруту "Вінниця – Кам'янець-Подільський" з використанням досвіду Іспанії, де прокладено десятки європейських пішохідних маршрутів – Каміно, якими щорічно проходять тисячі пілігримів і туристів.

Ключові слова: туризм, відкладений попит, пандемія Covid-19, світові тенденції, українські приклади.

Вступ. 2020 рік був украй невдалим як для глобальної туріндустрії, так і для туристичної галузі України. За даними Всесвітньої ради з питань подорожей і туризму (WTTC) частка туризму у світовому ВВП скоротилася за цей рік з 10,4 до 5,5 %, а втрати у грошовому вимірі сягнули майже \$ 4,5 трлн. Не стали винятком і подорожі класу люкс. Проте вже найближчі шість років сектор елітного туризму зростатиме в середньому на 11 % на рік і 2027 р. сягне майже \$ 1,2 трлн (прогнозують в індійській компанії ринкових досліджень Allied Market Research і для порівняння наводять відповідний показник за 2019 р. – \$ 945,6 млн). На думку аналітиків Федерально-резервного банку Нью-Йорка, заможні клієнти стануть важливою частиною відновлення найбільш постраждалих від пандемії готельно-ресторанної, рекреаційно-туристичної й транспортної індустрій. І все це завдяки мільярдам доларів, накопиченим за період пандемії Covid-19 представниками середнього класу і багатіями з різних країн. Це явище називається відкладеним попитом (What is deferred demand in tourism?), який уже вплинув на відновлення туристичної галузі у світі та в Україні 2021 р., і за прогнозами фахівців діятиме і в наступних роках. Відкладений попит означає, що всі, хто так або інакше хотів, але не зміг реалізувати свої бажання поїхати на відпочинок до іншої країни, спробують це зробити у той момент, коли пандемія відступить і кордони максимально відкриються без особливих вимог до подорожуючих. Це підтверджують статистичні дані, що отримала найбільша світова платформа з бронювання житла Booking.com, яка здійснила опитування серед подорожуючих та оприлюднила результати свого масштабного дослідження, у якому взяла участь понад 24 тис. подорожуючих із 31 країни (Pavlenko, 2021): відсоток бажаючих використати накопичені дні відпустки збільшився із 42 до 63 %. Під час пандемії всі подорожі довелося відкласти, але 2022 р. споживачі готові сказати подорожам "так": 72 % опитаних згодні поїхати на відпочинок куди завгодно, якщо він доступний і фінансово можливий. Протягом довгих місяців багато потенційних туристів змушені були відмовитись від поїздки, веселощів і зустрічей з друзями, тому після нашої перемоги у війні, подорожі стануть наймоднішим способом турботи про

себе. Зокрема, 79 % опитаних зауважили, що поїздки позитивно впливають на їхній психічний та емоційний стан. Причина цього – змушене "ув'язнення" у квартирах і будинках під час пандемії, повсякденна метушня у закритому просторі, де люди працювали, виховували дітей, здійснювали онлайн-купівлі й навіть займалися спортом. Тому багато людей стали цінувати ще більше можливість вирватися з рутини. Як раз подорожі і виводять нас зі стану нервового стресу: вони, як ковток свіжого повітря, дають можливість побачити нове, чути нові мови й куштувати страви нової кухні. Під час поїздок подорожуючі прагнуть повністю зануритись у іншу культуру та прокинутися духом нового місця. Доведено, що нові та яскраві емоції діють на людський організм не гірше вітамінів, тому саме вони стануть новим типом турботи людства про своє ментальне й фізичне здоров'я. Фахівці туристичної галузі рекомендують споживачам: їдьте туди, куди ви вже і не надіялись потрапити, куштуйте нові страви – на вас чекають незабутні враження, які допоможуть відчувати радість життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій полягав в операційній численності світових і українських джерел з теорії та практики адаптації туристичної галузі у світі та в Україні до негативного впливу на туризм і споріднені галузі (транспорт, готельне й ресторанне господарство) такого неочікуваного явища, як світова пандемія Covid-19. Це явище спричинило появу нових наукових досліджень і публікацій у світі та в Україні, зокрема у царині туризму. Нами проаналізована найбільш ґрунтовна з них на сьогодні – авторства Саймона Хадсона, професора Коледжу індустрії гостинності, ритейлу та спорту при Університеті Південної Кароліни (США) під назвою "COVID-19 та його вплив на туризм: питання, відповіді, результати" (англ. Covid-19: Travel Impacts, Responses and Outcomes), опублікована у вигляді окремого видання (Hudson Simon, 2020). Також нами зібраний і проаналізований матеріал з теоретичного доробку та практичного досвіду розвитку туристичної галузі України у пандемічний період та її пристосування до цих реалій. Наведені приклади стосуються візного (Мальдіви, Домінікана, о. Занзібар), в'їзного (туристи із країн Перської затоки – Саудівської Аравії, ОАЕ; прочани-хасиди з Ізраїлю) (Yakovenko, 2021) та внут-

© Смирнов І., Любіцева О., 2022

рішнього туризму (паломницький і туристичний маршрут Camino Podilico (Savina, 2021)).

Мета статті – розкрити сутність явища відкладеного попиту як чинника розвитку постковідного туризму у світі та в Україні на підставі аналізу останніх світових публікацій (зокрема, праця С. Хадсона) та розглянути світові й українські приклади адаптації туристичної галузі до нових реалій у сферах міжнародного (виїзного та в'їзного) і внутрішнього туризму.

Методика та методологія підготовки статті містили використання літературного методу, методу аналізу й синтезу, методу порівняння тощо. Літературний метод дозволив зібрати й опрацювати світовий та український доробок з функціонування туристичної галузі в умовах пандемії Covid-19. Метод аналізу і синтезу забезпечив аналіз найгрунтовніших досліджень публікацій з теорії та практики туризму в умовах пандемії Covid-19 (напр., праці проф. Саймона Хадсона). Метод порівняння дозволив зіставити зібрані матеріали із практики світового й українського туризму.

Виклад основних матеріалів дослідження. Пандемія продемонструвала, що для людства є дійсно важливим, і тепер воно ще більше, ніж ніколи, стало цінувати свободу. Людям необхідно зустрічатися з іншими людьми. Zoom і онлайн-конференції всіх вже втомили – хочеться живого спілкування. Саме тому 60 % мандрівників висловились за те, щоб знаходити нові знайомства під час подорожей. Можливо, для українців, які можуть вільно подорожувати не тільки до Туреччини та Єгипту, але і до багатьох європейських країн, бажання спілкуватися з іноземцями може видатися доволі дивним. Але у світі ще є Австралія, Нова Зеландія та Сингапур, які як закрилися весною 2020 р., так до цього часу і не впускають туристів, а місцеві жителі не виїжджають за межі своєї країни. Повернення подорожей, відкриття країн для туристів найближчими роками означатиме можливість не тільки знову побачити друзів та членів родини, але й завести нові знайомства. До речі, 50 % опитаних плекають надію зустріти під час поїздок свою "другу половинку". Завдяки відеодзвінкам, які вже стали частиною повсякденного життя, багато з цих романів мають усі шанси продовжитися і після повернення подорожуючих додому.

За час пандемії ми навчилися використовувати по максимуму те, що знаходиться не далеко від дому. Люди стали активніше брати участь у житті своїх регіонів, у т. ч. підтримувати місцевий бізнес. Тепер мандрівники прагнуть робити це й у поїздках. Приміром, 58 % уважають важливим, щоб їхні поїздки давали користь місцевим спільнотам. 29 % хотіли б дізнатися, як гроші, витрачені ними на подорож, вплинуть на розвиток місцевих спільнот. Дійсно, як допомогти місцевим жителям тих регіонів, куди ви плануєте вирушити у подорож, і не порушити їхній звичний уклад життя? Усесвітня туристична організація (UNWTO) закликає всіх до "свідомих подорожей" у наступні роки. Це означає обирати для подорожі більш віддалені місця, залишатись там якомога довше, не змінюючи локацію кожні два дні. Для того щоб змінити туристичний вектор, слід, по-перше, обирати немасові дестинації, наприклад, їхати не до Барселони, де і так повно туристів, а до спокійнішої Валенсії, де пляжі не гірші й багато культурно-історичних пам'яток. По-друге, обирати низький сезон для подорожей (напр., у Венеції туристів набагато менше у грудні, ніж у серпні; а місце є не менш прекрасним і під зимовими хмарами). По-третє, рекомендується відвідувати маловідомі місця, де місцеві

не розбещені увагою туристів. У такий спосіб можна дізнатися про щось зовсім нове й допомогти економіці "нерозкритих" туристичних дестинацій.

З виникненням пандемії оселі у всьому світі перетворились на офіси й віддалена робота стала новою нормою життя. У багатьох офісних працівників протягом 2020–2021 рр. з'явилась можливість суміщати працю й поїздки (відпочинок). Про це йдеться в попередніх публікаціях автора про нові форми туристичного бізнесу в умовах пандемії Covid-19 – термін "воркейшн" (Smyrnov, Lubitseva, 2022). З одного боку, це надавало можливість переміщатись, не відриваючись від праці, з іншого – все одно не вдавалося по-справжньому зануритися у знайомство з новими місцями, культурою, зрештою – нормально відпочити. Багато людей просто втомилися від такого виду подорожей, коли доводиться постійно думати про працю. Саме тому 73 % опитаних заявили, що у поїздках наступними роками не будуть займатися робочими справами: віддалені працівники прагнуть у такий спосіб відновити здоровий баланс між працею й особистим життям. Отже, припиниться практика суміщати працю та поїздки, брати на відпочинок комп'ютер, приймати повідомлення у месенджерах, поєднувати відпочинок і працю з тим, щоб не вигоріти, постійно думаючи про робочі процеси.

Багато туристів розглядають поїздки до місця відпочинку як вимушену необхідність, а не джерело задоволення та радості. Але оскільки за останні півтора-два роки і так було мало можливостей подорожувати, то на сьогоднішні потенційні туристи встигли скучити навіть за перебуванням у дорозі. Для 75 % опитаних подорожуючих доїзд до місця призначення може бути значно приємніший, якщо сприймати його як частину подорожі. При цьому туристи раді не тільки поїздкам потягами та літаками: 55 % респондентів заявили, що їм не менш цікаво знайомитися з особливостями громадського транспорту в інших країнах і містах. Отже, після довгої вимушеної перерви навіть найзвичайніші речі виявляються новими.

Невизначеність стала постійним супутником нашого життя. Зміни відбуваються щоденно. Ми стали звикати до того, що у будь-який момент усе може змінитися: можуть оголосити локдаун, вимагати сертифікати вакцинації у театрах та кав'ярнях, можуть закритися кордони через новий штам вірусу або політичні події, скасується довгоочікувана подорож. 2021 р. навчив споживачів не планувати далеко наперед, але не відбив бажання подорожувати. У майбутні роки потенційні туристи розраховують впасти з цією невизначеністю завдяки технологіям. Згідно з дослідженням, 63 % опитаних вірять, що сучасні технології допоможуть знизити ризики для здоров'я під час відпочинку, а 62 % вважають, що технології допомагають менше хвилюватися у поїздках. Для цього з'являються нові застосунки, у яких щоденно оновлюється інформація про вимоги країн до перетину кордонів. Можливо відслідковувати актуальну інформацію про авіарейси на сайтах аеропортів і в додатку flightradar 24 (Pavlenko, 2021). У соціальних мережах з'являються повідомлення подорожуючих, у яких можна поставити довільне питання, яке цікавить, і отримати оперативну відповідь не тільки від туристів, але й від професіоналів у сфері туризму. Усе це спрощує подорожі в епоху невизначеності.

Повертаючись до явища відкладеного попиту, як двигуна відновлення туризму у постковідний період, можна зазначити, що за час локдаунів домогосподарства в усьому світі нагромадили на \$ 5,4 трлн більше за

середній очікуваний рівень заощаджень (що перевищує фінансові втрати туристичної галузі за весь 2020 р. – \$ 4,5 трлн) і тепер готові вільніше їх витратити, зокрема на елітні подорожі приватними літаками та яхтами, на оренду шикарних вілл і цілих островів тощо. Приміром, уже на сьогодні американці вводять пошуковий запит "розкішні готелі" частіше, ніж будь-коли за останні 15 років, констатують у Google (Pavlenko, 2021). А мандрівники, які відносять себе до категорії заможних, зізнаються, що протягом року планують здійснити в середньому чотири подорожі, про що свідчить опитування американської компанії туристичного маркетингу MMGY Global (Pavlenko, 2021).

Проф. С. Хадсон зауважує, що у постковідний період виник високий відкладений попит на дорогі тури. Він згадує, як минулого року спілкувався з топ-менеджерами люксових американських туроператорів і ті констатували: замість того, щоб скасовувати заплановані подорожі, клієнти залюбки їх відкладають. Тепер серед заможних клієнтів популярні країни, що раніше за інших відкрили свої кордони для туристів, включаючи Мальдівські острови, Об'єднані арабські емірати (Дубай) та держави Карибського басейну, вони активно залучають відпочивальників. "Самим же мандрівникам аж свербить, як хочеться знову подорожувати, і вони готові щедро витратитися на якісне проведення часу із сім'єю чи друзями", – зазначає С. Хадсон (Hadson, 2020). Ще один приклад дестинації для обраних – італійське містечко Портофіно на узбережжі Лігурійського моря, дорогий курорт, широко популярний серед зірок і багатіїв із усього світу. Зазвичай влітку тут велелюдно, проте не в часи пандемії. За словами Анджели Г'юз, власниці турагентства "Trips and Ships Luxury Travel" у Флориді (США), яка вже більш ніж 35 років організовує елітні тури, "хоча серпень вважається високим сезоном, на сьогодні тут нескладно забронювати столик для вечері й людей зовсім небагато – переважно місцеві" (Pavlenko, 2021). Подорож до спустілого через пандемію міста вона називає чи не єдиною можливістю отримати максимально автентичні враження про Італію. Маріанна Сігала, професор туризму на факультеті бізнесу в університеті Південної Австралії, також вважає, що відсутність туристичних натопів, а також здоров'я подорожей під час пандемії створюють ідеальні умови для розвитку люксового сегмента туристичної індустрії. "Розкішні подорожі – це приватні тури в невеликих групах до локацій без натопів: саме те, чому з міркувань здоров'я й безпеки віддають перевагу люди під час пандемії", – пояснює вона. До популярних серед австралійців напрямків, що відповідають таким вимогам, М. Сігала зараховує острови типу Мальдівів і Філіпін, а також будь-які інші країни з можливістю приватного усамітненого відпочинку (Pavlenko, 2021). Своєю чергою А. Г'юз розповідає, що серед заможних американських мандрівників найбільш затребуваним напрямком з початку пандемії стала Африка. Підвищеним попитом серед клієнтів її агентства користуються також тури до Греції, Італії й Таїті, а на деякі напрямки існує насправді ажіотажний попит: гарячими пропозиціями залишаються експедиції класу люкс до Антарктики, Ісландії, Гренландії. Зокрема, уже в перший день продажів були розкуплені всі місця на круїз до Ісландії (Pavlenko, 2021). У компанії Lindblad Expeditions, що організовує ексклюзивні круїзи, підтверджують, що така тенденція триватиме. Там стверджують, що зріс попит на їхній 35-денний тур до Антарктики вартістю від \$ 50 тис., а його бронювання на

2022 р. навіть перевершило допандемічний рівень. Також через велику кількість охочих здійснити літній круїз на Аляску ця фірма збільшила кількість суден на цьому напрямку із двох до чотирьох.

У постпандемічному світі споживачі мають вищі очікування, а пріоритетом для них є ситуація у сфері охорони здоров'я й гігієнічні стандарти туристичних країн та об'єктів, підкреслює С. Хадсон (Hadson, 2020). Тому люксові туроператори, готелі та цілі держави активно пристосовуються до нових потреб і побажань мандрівників. Приміром, Дубай і Мальдіви просувають ідею "вакцинної відпустки" – поєднання елітного відпочинку з курсом вакцинації, а елітні п'ятизіркові готелі по всьому світу запровадили нові протоколи безпеки. Зокрема, готель Vucuti&Tara Beach Resort на Арубі запровадив безконтактну реєстрацію гостей, щоденний скринінг здоров'я персоналу й організував внутрішній пункт тестування на Covid-19 із негайною відправкою електронною поштою результатів, отриманих того самого дня. Французька готельна мережа Accor 2021 р. обладнала свої готелі технологією Accor Key: під час заселення гості завантажують спеціальний застосунок для смартфонів і отримують віртуальний ключ до номера, а також до ліфтів, конференц-залів та інших приміщень готелю. Ще один приклад – австралійський готель Pier One Sydney Harbour, де винайняли "сомельє дезінфекторів", що пропонує гостям вибір дезінфікуючих засобів для рук від деяких місцевих брендів. А в курортному готелі AnantaraVeli на Мальдівах запровадили окрему посаду "опікуна гостей", який стежить за дотриманням правил охорони праці й безпеки в усіх точках контактів туристів із персоналом.

Щоправда, на Мальдівах відокремлений характер відпочинку зазвичай не вимагає посилення санітарних заходів, наприклад, не потрібно носити маски: мінімум людей, мінімум контакту з людьми – у цьому й полягає фішка відпочинку тут – у приватності, – формулює українська фешн-блогерка Аліна Френдій, яка спочатку провела на Мальдівах романтичний відпочинок удвох зі своїм майбутнім чоловіком, а потім повернулася сюди утрех – з ним і однорічним сином Яном. І додає: така подорож дає можливість побути наодинці із собою та найближчими людьми, відпочити не лише фізично, а й морально. Схожий досвід описує Тетяна Калета, підприємець із Ужгорода, яка нещодавно відпочивала на Мальдівах разом із сім'єю. На острові вона відчувала себе у безпеці, адже всі туристи потрапляють туди лише після здачі тесту на Covid-19, а персонал не може стати джерелом зараження, бо працює в готелі безвизно протягом року або більше. Крім того, на цих островах дуже просто дотримуватися дистанції через малу кількість туристів (Pavlenko, 2021).

Подібні "досвіди, що зцілюють душу", а також оздоровчі й велнес-тури особливо популярні серед сучасних подорожувальників, – вважає А. Г'юз: заможні мандрівники подорожують, аби відновити зв'язок зі своїм глибинним "я", і не шкодують на це ні часу, ні грошей. Отже, у світовому туризмі постковідних часів спостерігається чіткий тренд до збільшення вартості та тривалості подорожей, унаслідок відкладеного попиту, що підтверджують результати опитування мандрівників: понад 60 % туристів планують витратити на поїздки в найближчі роки більше, ніж зазвичай, оскільки вони не могли нормально подорожувати у 2020–2021 рр. Такий висновок зробили автори дослідження Amex Trendex від американського банку American Express за результатами опитування

жителів Австралії, Канади, Індії, Японії, Мексики, США та Великої Британії. Українка Тетяна Калета також підтвердила, що на подорож до Мальдівів її родина витратила більше, ніж зазвичай витрачає на закордонну відпустку, оскільки за карантин вони скупили за подорожами: чотири місяці майже зовсім не виходили з дому і влітку 2020 р. не подорожували – берегли себе.

Після пандемії дедалі більшої популярності серед мандрівників набуватимуть саме ті тури, що наразі пропонуються у люксовому сегменті: відпочинку у дикій місцевості, подорожі з метою лікування й оздоровлення, етичний туризм і мандрівки із проживанням у приватній оселі. Крім того, туристи намагатимуться уникати натовпів і локацій з надмірною кількістю відвідувачів, тобто овертуризму. На думку С. Хадсона, усі ці тренди сприяють розвитку елітного туризму.

На такий сценарій дуже розраховують чиновники Міністерства туризму Мальдівів. За їхніми прогнозами, на 2022 р. ця країна з населенням 500 тис. осіб прийме 1,5 млн туристів, що становитиме лише на 200 тис. менше рекордного показника допандемічного 2019 р. Не менш оптимістично налаштовані гравці світової індустрії елітних подорожей і гостинності: вони не баряться відкривати нові об'єкти й маршрути. Приміром, у квітні 2021 р. у Дубаї відкрився розкішний готель SLS Dubai із двома панорамними басейнами на 75 поверсі, а вже скоро тут на штучному острові Пальма Джумейра відчинить свої двері суперлюксовий курорт Raffles The Palm Dubai із майже трьома сотнями номерів, кожен із яких має терасу з видом на Персидську затоку. Тим часом американська готельна мережа Ritz Carlton готується надати туристам три круїзні яхти вартістю близько \$ 200 млн кожна. Два нових судна планують запустити і в Lindblad Expeditions, розширивши пропозицію своїх ексклюзивних круїзів такими напрямками, як Ісландія та Гренландія.

Проте повного відродження елітного туризму ще доведеться почекати, попереджає С. Хадсон. Північна Америка та Європа вже вакцинували понад половину населення й поступово наближаються до того рівня щеплень, коли зможуть повністю відкритися, навіть незважаючи на штам Omicron. Проте в Азії та Африці ситуація складніша: деякі країни не можуть забезпечити достатньо масштабної вакцинації. При цьому відновлення глобального туризму дуже залежить від Китаю – найбільшого туристичного ринку у світі. Протягом усієї пандемії країни намагалися знаходити баланс між здоров'ям і грошима та продовжуватимуть робити це, відкриваючи двері для туристів. Тож ключем до відновлення подорожей будуть рівень вакцинації й паспорти щеплень.

Вищезазначені тенденції відновлення світового туристичного бізнесу в постпандемійний період унаслідок дії явища відкладеного попиту виявляються і в Україні. Цей вплив кодується декількома термінами-назвами: у виїзному (закордонному), в'їзному (іноземному) та внутрішньому туризмі. Наприклад, 2021 р. у виїзному туризмі явище туристичного "сплеску" унаслідок відкладеного попиту, який, за деякими оцінками, становив в Україні близько \$ 10 млрд (Dunina, 2021), знайшло відображення у таких назвах популярних туристичних destinations:

1. *Мальдіви, Домінікана*. Сплеск цікавості українських туристів до таких екзотичних і коштовних турів став дійсно несподіванкою 2021 р. *Мальдіви*: цей недешевий (м'яко кажучи) туристичний напрям у першій половині 2021 р. обрали 24,5 тис. наших співвітчизників і, у такий спосіб, українці стали четвертою за чисельністю групою

іноземних туристів на Мальдівах, поступившись лише німцям, індійцям і росіянам. Приклад: українська фен-блогерка Аліна Френдій, яка 2021 р. двічі відпочивала на Мальдівах: першого разу вона вирушила у романтичну подорож удвох із чоловіком, а вдруге – вже більшою компанією, з дитиною та батьками. Вона каже: нам так сподобалося на Мальдівах, що ми зрозуміли: немає сенсу шукати інші варіанти, особливо коли більшість країн закриті. *Домінікана*: за словами О. Кулика, керівника мережі туристичних агенцій "Поїхали з нами", такого обсягу туристів до цієї країни, як 2021 р., ніколи раніше не спостерігалось: Домінікана вважалася чимось особливим, куди менш ніж за \$ 5 тис. на двох не потрапиш. А тепер це можна зробити за \$ 2,5–3 тис. Тому Домініканська республіка для українських туристів уже стала масовою destinations. Причин цього, за його думкою, є декілька: по-перше, у далекомагістральних destinations нині майже немає альтернатив; по-друге, практично всі готелі у цій країні працюють на засаді "все враховано"; по-третє, українських туристів сюди пускають без ПЛР-тестів. Тому станом на кінець 2021 р. у Домінікану можна було полетіти за ціну 60–70 тис. грн. за двох на 7–9 днів із проживанням у готелі 4–5* (Drannyk, 2021).

2. *Занзібар*: цей тропічний острів біля узбережжя Південно-Східної Африки, який є частиною держави Танзанія, на початку 2021 р. став справжньою "Меккою" для українських туристів, оскільки всі інші destinations типу "3 S" (англ. Sea – море, Sun – сонце, Sand – пісок) були закриті через коронавірус, а Занзібар залишався відкритим, зокрема для українців. При цьому сприятливими чинниками були: а) спрощення візового режиму; б) запровадження прямих авіарейсів Київ – Занзібар українською бюджетною авіакомпанією SkyUp з кінця 2020 р. Причому такий тур був недешевим – коштував понад \$ 1 000, тобто 30–40 тис. грн. Але це не зупинило українських туристів, спраглих до подорожей за карантинний 2020 р.: щоденно з аеропорту Бориспіль до Занзібару виконувалося декілька рейсів літаками Боїнг, які брали на борт 200 пасажирів. Цей факт став очевидним, коли один із літаків поламався, і українські туристи змушені були чекати на справний літак в аеропорту Занзібару. Між іншим, серед цих туристів виявилось цікаве подружжя молодят – "Настя з Уханя" (відома тим, що відмовилася виїжджати з українськими громадянами, яких евакуювали з цього міста через Covid-інфекцію, тому що їй не дозволили взяти із собою свою собачку) та її чоловік – голова Міграційної служби України. Занзібар і на сьогодні належить до популярних турів в Африку, які всі були розкуплені на Новорічні свята 2022 р., незважаючи на штам Омикрон, який уперше було виявлено у Південній Африці, хоча турагенства постійно радять не здійснювати раннє бронювання турів, щоб виключити непередбачувані обставини. Танзанія і Занзібар і нині перебувають у п'ятірці найпопулярніших туристичних напрямків станом на 2022 р. Хоча О. Кулик зазначає, що якщо в Домінікані немає поганих готелів, то в Танзанії – як пощастить, оскільки в цій країні дуже різний відпочинок, як стосовно бюджету, так і якості (Drannyk, 2021).

3. *Туреччина, Єгипет, ОАЕ* – ці популярні раніше напрямки були призупинені 2020 р., але коли було знято обмеження на в'їзд українських туристів улітку 2021 р., то туристопотік швидко відновився, і у червні – серпні 2021 р. із аеропортів Києва (Бориспіль) та Львова щоденно на курорти Туреччини здійснювалося по декілька рейсів. При цьому українським туристам навіть не

перешкодили пожежі на турецьких курортах, які стали посеред сезону. Станом на кінець 2021 – початок 2022 Туреччина й ОАЕ займали друге місце за популярністю серед українських туристів, а Єгипет став найпопулярнішою дестинацією, хоча відпочинок тут, особливо на Новорічні свята, вартував значно дорожче, ніж рік тому (Drannyk, 2021).

У в'їзному туризмі в Україні відкладений попит призвів до принаймні двох випадків овертуризму (це відповідно до питання, чи можливий овертуризм в умовах пандемії Covid-19):

1. Місце туристів із Білорусі, які в минулих роках, особливо влітку, зупинялись надовго в мережевих готелях Києва, Одеси, Львова та Закарпаття, а 2021 р. зникли внаслідок припинення авіасполучення між нашими країнами, зайняли туристи із Саудівської Аравії, Катару та Об'єднаних Арабських Еміратів, оскільки Західна Європа була закрита через Covid-19, а Україна для них скасувала візи та, до того ж, відкрилися прямі регулярні авіарейси з цими країнами (Yarosh, 2021). Вони їдуть до нас, тому що недорого, смачно і прохолодно (в них влітку температура повітря +50 С° у тіні), до того ж, це новий для них напрямок. Улітку 2021 р. ці туристи приїжджали в Україну, зокрема до Києва, Львова, Одеси й Буковеля часто, надовго, з родинами по 18–19 осіб, заселялися у дорогі готелі та ставили свої підвищені вимоги (напр., обов'язкову наявність біде у ванній кімнаті готелю, відповідно деякі готелі мусили здійснювати реконструкцію під вимоги саудівців). У готельних ресторанах арабські туристи вимагали халяльної їжі (м'ясо корів і овець, вирощених і забитих за правилами ісламу, який зобов'язує мусульман вимовляти ім'я Аллаха перед забоем тварини – лише тоді це м'ясо буде благословенне й дозволене для споживання). Якщо такої не було, обирали вегетаріанське меню і пісний борщ. Львівські ресторани навіть провели розвідку, хто в регіоні виробляє халяльну їжу з тим, щоб замовляти її для гостей саудівців (виявилось, що з цим у Львові велика проблема). В іншому львівському готельному ресторані на "шведській лінії" позначили табличками страви, які не містять свинини, а в перспективі планують пропонувати арабським туристам халяльне м'ясо, а також не додавати у кондитерські вироби чи соуси алкоголь.

У мусульман халяльною називається їжа, що дозволено до вжитку, при цьому є певні обмеження, приблизно такі самі, як і в інших релігіях: не можна їсти м'ясо тварини, яка померла своєю смертю або в результаті непередбачених зовнішніх чинників – повені чи пожежі. Заборонено забивати тварин без мети і без вживання імені Аллаха, вживати в їжу хворих тварин та вагітних самок; бажано також, щоб тварини не бачили, як знищують інших тварин. Суворо заборонено вживати як їжу кров, тому для забою худоби не можна використовувати електричний струм, оскільки при цьому відбувається розрив капілярів і виникає крововилив у тканинах (іншими словами, кров не зливається, а просочує м'ясо і воно перестає бути халяльним). Також мусульманам заборонено їсти свинину і продукти, виготовлені на її основі, навіть коли свинини в них міститься зовсім небагато. До речі, точного визначення, чому мусульманам заборонено їсти свинину, не має, але є припущення: деякі вважають, що свиня – не чиста тварина, а Гіппократ говорив "Ти є тим, що ти їж". До мусульманської (та іудейської) релігії цей вираз увійшов буквально. Не виключено також, що заборона на свиней впливає такого твердження Корану:

"Той, кого прокляв Аллах і на кого він розгнівався, і зробив з них мавп і свиней ...", тобто поїдання свинини рівнозначно вживанню в їжу проклятих Богом. Є ще припущення, що впливає з попереднього: споживання свинини заборонено з тієї причини, що організм цієї тварини більше, ніж інших (не рахуючи тієї самої мавпи), подібний до людини; до того ж свині хворіють на ті самі недуги, що і люди, а деякі паразити, що живуть у свинях, не гинуть під час термообробки – тобто сенси у цій забороні напевно є (Karelov, 2021).

Загалом улітку 2021 р. Україну відвідало понад 30 тис. туристів з арабських країн. Пані в абаях, що повністю закриває обличчя, та їхні кавалери у світлих костюмах стали звичним видовищем у літні місяці 202 р. на київському Хрещатику та на площі Ринок у Львові, а готелі в Карпатах навіть почали перекладати меню ресторанів арабською мовою. Україну арабські туристи відкрили з легкої руки блогера, який побував у Києві й описав місто, як "недорогу Європу", тим більше, що "дорога Європа" для заможних арабських туристів була "під замком" через Covid-19. Їхній стиль подорожей – більше шопінгу, менше екскурсій. Це перші багаті закордонні туристи, яким, для прикладу, можна було "продати" львівський дощ. Саудівські туристи милувалися природою, довго сиділи у парках. Подорожували вони великими родинами – навіть по 18–19 осіб. На думку голови Об'єднання учасників ринку туризму України А. Тараненко, туристи з арабських країн – це порятунком для українського туризму в умовах пандемії Covid-19. Висока платіжоспроможність дозволила їм витратити в Україні по \$ 2,5 тис. за 5–7-денну поїздку. Дані по Львову вказують, що за добу у місті ці туристи витрачали по \$ 1 тис., а авіаквиток в один бік обходився в \$ 700 (Dorotych, 2021). Відповідно за літній сезон 2021 р. заробіток України на гостях зі Сходу становив понад \$ 100 млн; вони забронювали місця в готелях Києва, Львова, Буковеля і на вересень – жовтень. Виявилися і проблеми обслуговування туристів з арабських країн. Це, насамперед, брак гідів, які знають арабську мову, особливо у Львові. А ще саудівці категорично не люблять піших екскурсій центром міста: у них не прийнято багато ходити пішки, тому у львівських "Чудо-бусі" та "Чудо-поїзді" буде "озвучка" екскурсій арабською мовою. Саудівці також цікавлять поїздки у Карпати: кожен другий турист із цієї країни після Львова мандрує до Буковеля.

2. Місто Умань – 2021, що означало прибуття до Умані в кінці вересня 2021 р. на свято єврейського 5780-го (за іудейським календарем) Нового року Рош ха-Шана рекордної кількості хасидів – понад 50 тис., що в 15 разів більше ніж 2020 р. Якщо минулий рік був для них невдалим, тому що через локдаун їм було заборонено в'їзд до України, то вересень – початок жовтня 2021 виявився сприятливим для подорожей в Україну паломників із Ізраїлю – без локдауну (який почався пізніше – у листопаді того самого року). Рош ха-Шана за ініціативою президента В. Зеленського отримав в Україні статус національного свята, тому м. Умань 2021 р. пережило справжню навалу хасидів. Хасиди належать до ортодоксальної гілки іудаїзму, засновник якої цадик Нахман похований в Умані. Для кожного хасида-чоловіка побувати на могилі цадика Нахмана в іудейській Новий рік означає прощення всіх гріхів за рік минулий та щастя на рік майбутній, тому хасиди з Ізраїлю, США, Західної Європи та інших країн світу вже 30 років (за радянських часів такі подорожі були неможливими) з'їжджаються на цю дату до Умані. Хасиди переважно люди не бідні (приміром, у

м. Амстердам, Голландія, вони контролюють усю торгівлю діамантами та алмазами), а слова "дякую" вони не вживають, оскільки знають, що за кожну послугу слід платити. Це враховують мешканці м. Умані, беручи плату з них за такі послуги, як, наприклад, показати потрібну вулицю (\$ 5), піднести валізу (\$ 10), продати кролячу шапку, оскільки хасиду треба вдягнути на голову щось пухнасте (\$ 30–50). І взагалі місцевий базар з приїздом хасидів переходить на американські долари та інші ціни (приміром, літрова пляшка кока-коли продається хасидам за \$ 5, у той час як для місцевих жителів напій коштує звичайні декілька десятків грн.). При цьому хасиди люблять торгуватися (як мінімум, на півгодини). Але останнім часом вони стали хитрішими – за покупками йдуть до супермаркетів. Також заробляють на хасидах місцеві таксистки, власники готелів, закладів масового харчування, продавці на ринках та в магазинах. Свою вартість має і ліжко-місце для хасида – ще недавно це становило \$ 100 / добу, а нині – вже \$ 200. Хасиди приїжджають приблизно на 10 днів, отже можна порахувати, якою буде кінцева сума. Жителі Умані здають хасидам на цей період свої квартири, де ставлять двоповерхові залізни ліжка: якщо це двокімнатна квартира, то вона здається 7–8 хасидам, а самі хазяї переїжджають до родичів у село. Але квартира після перебування хасидів має жалюгідний вигляд, оскільки вони не прибирають за собою – їм це забороняє їхня релігія. Могила цадика Нахмана розташована на старому єврейському цвинтарі Умані – у самому кінці головної вулиці міста – Пушкіна. Далі українська провінція закінчується і починається суцільний "Єрусалим": тут утворився цілий хасидський квартал з написами на івриті, кошерними їдальнями (найбільша – на 10 тис. осіб), готелями та приватними будинками, ціна яких дорівнює цінам на Хрещатику. Будується найбільша в Україні синагога. Але місць проживання для хасидів усе одно не вистачає і вони змушені орендувати квартири. У такий спосіб жителі Умані заробляють на хасидах значні кошти. Питання перебування хасидів в Умані на єврейський Новий Рік узгоджено з урядом Ізраїлю, який направляє сюди на цей термін свою поліцію, що тісно співпрацює з українською. Це дозволяє уникнути можливих конфліктів і сутичок, причому за серйозні порушення хасидам загрожує депортація з України без права в'їзду на наступний рік. 2021-го року все ж не обійшлося без ексцесів: було зафіксовано декілька пожеж, затримали хасидів із "травкою", гвинтокрил санавіації екстрено госпіталізував паломника, що тяжко захворів, до Києва. Якщо раніше хасиди селились компактно біля могили Нахмана, то на сьогодні вони заповнюють майже всі райони Умані. Багато з них нині приїжджають до України не тільки у справах духовних, але й на дешевий, порівняно з Ізраїлем та іншими країнами, шопінг, лікування, спа-обслуговування, тобто крім паломництва в Умані отримують розвиток і інші напрями туризму зі збільшенням загальної кількості іноземних туристів. На хасидах може заробляти і держава, якщо побудує тут готельну базу, відкриє кошерні ресторани, забезпечить хасидів кошерною їжею на зворотний шлях (кошерні страви можна створити з українських продуктів, але приготовлених в особливий спосіб) тощо.

¹Оскільки кров символізує життя і є священною, Бог через своє Слово заборонив їсти, пити або вживати кров у будь-який інший спосіб. Коли забивали тварину на поживу, кров мала бути

Узагалі *кошерна кухня*, притаманна іудейській релігії, передбачає доволі суворі обмеження порівняно, наприклад, із християнською релігією. Зокрема, забороняється споживати яйця птахів з однаково гострими чи тупими кінцями. Це може видатися дивним, аленасправді все пояснюється дуже просто: яйця такого зразка звичайно належать хижим птахам, а споживання хижих птахів може, згідно з іудейським віруванням, передати людам агресивність цих пернатих. Отже правдивішим єврейям можна їсти лише кошерну їжу. Слово "кошерний" можна перекласти як підходящий". Тобто їжею, підходящою для євреїв, вважається м'ясо тільки тих тварин, які є одночасно парнокопитними та жуйними, приміром, овець, оленів, жирафів їсти можна, а свиней і бегемотів уже ні, оскільки вони парнокопитні, але не жуйні. Зайців теж їсти не можна, хоча вони не парнокопитні, хоча, відповідно до Біблії, жуйні.

Дуже важливим аспектом в іудейській кухні є приготування кошерного м'яса: шохети, тобто професійні різники, спочатку мають перевірити тварину на відсутність будь-яких хвороб; далі вони повинні вміти забивати худобу у такий спосіб, щоб тварина помирала без болю (увісні); м'ясо в жодному випадку не можна колоти ножом, а сало та жири обов'язково слід видалити, оскільки вони не кошерні; уся кров теж має бути вилита на землю (іудейська релігія, як і християнська, забороняє вживати кров у їжу)¹. Також жорсткі обмеження в хасидській кухні стосуються і морепродуктів: їсти дозволяється тільки те, що має луску та плавники, тобто рибу у чистому вигляді, відповідно з іудейського меню виключаються молюски й ракоподібні. Є в іудейській релігії і таказаборона: "Не вари козеня в молоці матері його" [Вихід 23 : 19], порушення якої означає "зневажати встановлений і освячений богом зв'язок між матір'ю і малям". Також виконання цього закону захищало людей від безглуздих релігійних звичаїв довоколишніх народів. Раніше була ще заборона кип'ятити молоко, адже воно має зв'язок зі своїм джерелом – коров'ячим або козячим вим'ям; уважалося, що кип'ятіння "зіпсує" худобу, знизить надої чи взагалі позбавить її молока (Karelin, 2021).

Із 2017 р. хасиди мають сплачувати туристичний збір – 5 % від мінімальної зарплати в Україні. Уманська міськрада встановила на 2021 р. максимальну ставку туристичного збору з іноземних туристів – 300 грн/добу з людини за умови, що вона проживає у приватному будинку, і 150 грн – якщо проживає в офіційно зареєстрованому готелі, що сплачує податки. Для м. Умані хасиди – додаткове навантаження на міську інфраструктуру (водо-, енергопостачання), а також на вивіз сміття. Держава Ізраїль готова брати участь у спільних зусиллях з вирішення цих питань – про це домовились у посольстві України в Ізраїлі з метою розвитку м. Умань як міжнародного центру паломництва хасидів. У кінці 2020 р. у Верховній раді України був зареєстрований законопроект № 4426, у якому прописані кроки для створення такого центру. У межах "Великого будівництва" Умань повинна стати одним із "25 магнітів" країни – ця ініціатива має метою популяризацію України для туристів. Відповідно в Умані передбачалося збудувати міжнародний аеропорт, вертолітний майданчик, комплекс "Маленький Єрусалим" у складі історичного музею і парку, смітте-

вилита на землю; у такий спосіб життя тварини віддавалося назад Богові, а люди споживали лише м'ясо [Левіт 17:11, 12].

переробного підприємства, а також реконструювати си-нагогу, міські мережі водопостачання й каналізації, за-провадити нові автобусні й залізничні маршрути. Жителі Умані оцінюють майбутнє міста з оптимізмом, оскільки влада розуміє, що щорічний приїзд хасидів – це величе-зні надходження до бюджету країни (Yakovenko, 2021).

Новинкою туристичного сезону 2021 р. у внутріш-ньому туризмі України став проєкт *Camino Podolico*, який презентували 15 липня 2021 р. у Вінниці. 25 липня – День святого Якова, до мощів якого в Іспанії прокладено десятки європейських пішохідних маршрутів – Каміно, якими щорічно проходять тисячі пілігримів і туристів. Улі-тку 2021 р. шматочок Каміно з'явився і в Україні – це, власне, і є *Camino Podolico*. В Іспанії розташована третя після Єрусалиму та Риму католицька святиня – місто Сантьяго-де-Компостела, в центрі якого – собор Святого Якова, у якому зберігаються мощі Якова Зеведеїва, од-ного із 12-ти апостолів Ісуса. Після воскресіння Сина Бо-жого Яків вирушив проповідувати Боже слово на Іберій-ський півострів, в Іспанію. За декілька років свого слу-жіння Яків повернувся на Юдейську землю, де був стра-чений за наказом царя Агріппи I. Учні Якова поклали тіло до човна, який за деякий час прибило до берегів Галіції – Північно-Західної частини Іспанії. Довгий час на мощі святого не звертали увагу, поки в IX ст. їх не знайшов монах-відлюдник. Мощі перенесли до невеликого міста Сантьяго-де-Компостела, що було назване на його честь, де їм віддають пошану і на сьогодні. А що, святий Яків ходив по Україні? Таке питання ставили багато лю-дей, дивуючись появі першого шматочка цього шляху на просторах нашої країни. Насправді, не Яків ходив, а до його мощів ішли і йдуть паломники-пілігрими. При цьому паломник може розпочати своє Каміно з довільної точки, навіть з порогу власного будинку. У такий спосіб мережа маршрутів св. Якова розрослася всією Європою і проля-гає від однієї католицької святині, костела чи монастиря до іншого, поступово наближуючись до Сантьяго-де-Компостела. Останніми роками ці шляхи стали не тільки паломницькими, але й культурно-туристичними, нимипе-ресуваються не тільки за релігійними мотивами, але й прості туристи, які прагнуть більш предметно побачити країну. Українцям теж сподобався такий спосіб подоро-жей: щорічно шляхом св. Якова ходять вже не сотні, а тисячі пілігримів з нашої країни. Зокрема, 2019 р. до со-бору прийшли 1052 українці. Найближчі до України мар-шрути Каміно є у наших західних сусідів – Польщі та Сло-ваччині. Це означає, що з України можна прокласти по-дібні шляхи. Особливо логічно це зробити на територіях, де раніше була Річ Посполита, оскільки тут розміщу-ється багато католицьких костелів і монастирів, через які можна прокласти маршрут.

Проєкт *Camino Podolico*, який презентували у Він-ниці, має маршрут Вінниця – Кам'янець-Подільський. Проєкт реалізують міська рада міст Вінниця та Бару, тер-иторіальні громади Вінницької та Хмельницької обла-стей у межах партнерської програми "Культура. Туризм. Регіони" Українського культурного фонду та Державного агентства розвитку туризму в Україні (Savina, 2021). Цей проєкт поклав початок першому повноцінному українсь-кому пішохідному маршруту, створеному за моделлю шляху св. Якова (*Camino de Santiago*). Маршрут тільки запускається, ще немає розмітки, яку планувалося закін-чити восени 2021 р. Узгоджується основна й альтернативна частини маршруту. Перші туристи, які ним прохо-дять, забезпечують зворотний зв'язок, щоб утворився

оптимальний, зручно прохідний, варіант маршруту. *Camino Podolico* починається у Вінниці, у костелі Святої Діви Марії, далі шлях веде через Гнівань, Браїлів, Жме-ринку та Бар до Кам'янця-Подільського. Протяжність *Camino Podolico* – близько 250 км; маршрут прокладено другорядними дорогами та стежками, повз костели та старовинні польські маєтки, через ландшафтні парки, поля та ліси. Удивляючись у мальовничі місця українсь-кого Поділля, можна по-справжньому побачити красу своєї країни, познайомитися з різноманітними традиці-ями, поспілкуватись з людьми. Отже, це не стільки релі-гійний маршрут, скільки культурно-етнографічний – для пілігримів і звичайних туристів, які прагнуть випробувати свої сили, дізнатися й побачити щось нове у власній кра-їні. Усі бажаючі пройти маршрут можуть отримати паспорт пілігрима у Вінниці (у костелі Святої Діви Марії Янгольсь-кої), або у Барі (у Барській публічній бібліотеці та костелі Святої Анни). Подорожуючим цим маршрутом у певних міс-цях будуть ставити печатки в "паспорті пілігрима" (це мо-жна зробити у храмах, культурних закладах і місцях ночі-влі – готелях та монастирях). У містах Бар і Кам'янець-По-дільський пілігримам, які пройдуть маршрут пішки і збе-руть до свого "паспорта пілігрима" відповідну кількість печаток, буде видаватися сертифікат про проходження ма-ршруту. Також є домовленість з декількома музеями Ка-м'янця-Подільського, що пілігрим з цим сертифікатом зможе безкоштовно відвідати екскурсії й експозиції.

Маршрут *Camino Podolico* простягнувся на 250 км і розрахований на 10–12 днів шляху, у середньому треба проходити 20–25 км на день, що не дуже важко, врахо-вуючи не дуже складний рельєф. Тільки на Хмельнич-чині починаються невеликі горби, які по факту достатньо похилі та їх не складно долати, а на Вінниччині частіше всього треба йти рівниною вздовж річок і полів. Оби-рати для такої подорожі найкраще не спекотну й суху пору року, але з цим можна не вгадати, оскільки влітку може бути спека до 40 °, або циклон з дощами та гро-зами. Приміром, у червні на Поділлі часто дощить, а у липні – серпні досягають ягоди та фрукти, але може бути доволі спекотно. Отже, найкращий час для пішохід-ного походу цим маршрутом – вересень, коли ще не так холодно, але і не так мокро, як у наступні місяці. Бажаю-чим прийняти участь у пішохідному маршруті *Camino Podolico* не рекомендується брати багато речей, доста-тньо буде декілька футболок, декілька пар білизни та шкарпеток, аптечку із врахуванням властивостей свого здоров'я й багато пластирів від мозолів. Обов'язково радять узяти панаму й сонцезахисні окуляри (коли со-нячно), а також дощовик (уразі дощу) – він хоч і не пов-ністю врятує від дощу, але якась частина тіла зали-шиться сухою. Щодо взуття, то рекомендується взяти бігові кросівки із тканини з гарним протектором – вони не ковзають і швидко висихають після зливи. Туристу радять постійно мати телефон, додаткову батарею для підзарядки, оскільки слід постійно дивитись на мапу, щоб не збитися з маршруту. Організатори *Camino Podolico* розробили електронний маршрут і висилають його за запитом подорожуючого разом з невеликим путі-вником. З організаторами можна зв'язатись за адресою: saminopodolico@gmail.com або підписатись на групу у Facebook (www.facebook.com/camino.podolico).

Маршрут *Camino Podolico* проходить через такі міста та села Поділля: Вінниця – Гнівань – Браїлів – Жмеринка – Северинівка – Чернятин – Бар – Ялтушків – Вінніківці – Зінків – Маліївці – Дунаївці – Маків – Кам'янець-

Подільський. І в кожному з них є цікаві об'єкти для туристів. У точку старту маршруту – місто Вінницю – бажано приїхати напередодні ввечері, щоб потрапити на вечірне шоу фонтанів: удень тут проходять шоу під музичний супровід, а ввечері до цієї водної феєрії додаються підсвітка і лазери, за допомогою яких демонструють музичне шоу за мотивами казки "Маленький принц". Це шоу безкоштовне, відбувається напроти набережної Рошен, на якій є кам'яні глядацькі лавки. Маршрут починається у вінницькому костелі Святої Діви Марії, де видають паспорти пілігримів, далі – старим мостом, уздовж мальовничих берегів Південного Бугу. Увесь день від Вінниці до Гніванні стежка веде лісами та луками уздовж річки, де влітку можна і покатися, а потім продовжити свій шлях. Подолавши 21 км, пілігрими потрапляють до містечка Гнівань, де розміщено санктуарій (костел) Святого Йосипа, відреставрований декілька років тому. За радянських часів тут діяв підшипниковий завод і костел був у жалювому стані, а на сьогодні тут проходять богослужіння і можна поставити печатку в паспорті пілігрима. Наступний пункт маршруту – Браїлів, де вартий уваги Троїцький жіночий монастир, при якому є готель для прочан з демократичними цінами (чотирихмісний номер коштує 180 грн/доба), а також безкоштовне харчування (хоча сусідня їдальня пропонує комплексний обід за ціною 55 грн з особи). У цьому містечку можна подивитись католицький костел (і поставити печатку) та прогулятися річкою до кам'яних порогів, де знову ж таки можна купитися за спекотної погоди. Тут само розташовано маєток фон Мекка, де якийсь час проживав Петро Чайковський.

Наступний пункт маршруту – Жмеринка, центральна пам'ятка якої – місцевий вокзал і пам'ятник О. Бендеру біля його входу, де можна посидіти на одному з гамбсовських стільців. Далі маршрут веде до села Северинівки, яке розміщується на високих берегах річки Рів. Тут є декілька пам'яток, вартих уваги: старий млин, ландшафтний парк і колишній маєток Северина Орловського, польського шляхтича XVIII ст., де нині знаходиться санаторій, у якому лікують суглоби блакитною гряззю. Навколо маєтку створено ландшафтний парк, з якого відкривається гарний вид на річку, яка заросла лататтям. Цікаво, що в селі всі вирощують малину, тут навіть проводять щорічний місцевий фестиваль "Малина Фест", (конкурси, фотозони, ігри та розваги для дітей і дорослих). Для прочан малини тут дуже багато, можна їсти досхочу, оскільки вона росте не тільки на городах, але й просто вздовж шляху в лісі. До Северинівки приєднується містечко Чернятин, де варто оглянути палац Вітославських – Львових, у якому нині розміщується коледж: можна зайти в середину і подивитись історичний інтер'єр – барельєфи на стінах і стелі, парадні сходи, кахляні печі й каміни. Особливо цікаве для туристів і прочан місто Бар, збудоване в XVI ст. польською королевою Боною, яка походила з італійського роду Сфорца. Місто й замок у ньому були названі на честь італійського міста Барі. Тут треба відвідати костел Святої Анни та монастир бенедиктинок, де можна і заночувати, або звернутись до міських готелів. Бар розташований на розливі річки Рів, звідки відкривається гарний вид на куполи та дзвіниці. Наступний цікавий пункт – невелике містечко Зінків, де виробляється знаменита чорна ковбаса (у кожному магазині містечка пропонується її безкоштовна дегустація). Тут збереглися стіни старого замку, збудованого на високому пагорбі. Звідси відкривається гарний вид на місцевий костел і сусідні подільські пагорби, а на виході з

містечка збереглася дерев'яна церква козацького стилю. Далі шлях пролягає до с. Маліївці – маленького діаманту Поділля: тут розміщується маєток Орловських, збудований 1788 р. польським генералом. За основу будівництва було взято проекти резиденцій французького короля Людовика XVI ст. з великим ландшафтним парком, де до цього часу непогано збереглися палацовий ансамбль і водогінна башта. На жаль, більшість паркових оздоб до сьогодні не дожили, але збереглися місток і два ставка, а також джерело питної води з барельєфом лева й великим басейном, де і на сьогодні працює фонтан. Найбільш значною пам'яткою маєткового комплексу є висока скала св. Онуфрія зі штучним водоспадом висотою 18 м. Під водоспадом влаштовані печери монахів. На скалі встановлено хрест, на скалу можна піднятися вапняковими сходами, а недалеко знаходиться джерело (з дуже смачною водою), з якого живиться водоспад. Нині маєток перебуває у процесі передання із санаторного фонду до музейного, що не перешкоджає можливої оглянути внутрішнє оздоблення палацу та старовинні фото Орловських за вимогою.

А в кінці маршруту Camino Podolico прочан і туристів чекає справжній подарунок – відвідання одного з найкрасивіших міст України, історичного міста-фортеці Кам'янець – Подільського, де можна провести пару днів, відпочивши після довгого переходу: погуляти Старим містом, відвідати Старий замок – тут багато цікавих екскурсій і розваг, посидіти за філіжанкою кави на терасі кав'ярні, попрощатися із сонцем, яке заходить за стіни середньовічних башт, а також обов'язково зробити світліну з місцевим пам'ятником туристу (його встановили на площі Польський ринок біля міської ратуші ще 2013 р. – худа фігура в шортах, кашкеті й футболці, з фотоапаратом на шиї вдало символізує прочанина, що подолав маршрут Camino Podolico).

Туристам і прочанам Camino Podolico буде цікаво ознайомитись з численними аутентичними зображеннями старовинних гербів та латинськими написами (інскрипціями) на пам'ятках архітектури цього давнього міста. На давніх мурах Кам'янця-Подільського збереглися зображення гербів як адміністративних та релігійних структур, так і шляхетських родин. До перших належать герби Поділля (воєводства, губернії), міста, Речі Посполитої, Польського королівства, Великого князівства Литовського, Кам'янецької католицької капітули (ради при єпископі), чернечого ордену братів-домініканів тощо. До других – герби римського роду "Делла Ровере" (герб римського папи Юлія II, 1443–1513), шляхетських родів Потоцьких ("Пилява"), Радзивілів ("Труби"), Лянцкоронських ("Задора"), Бучацьких ("Абданк"), єпископів М. Дембовського ("Єліта"), Л. Слончевського ("Косцеша"), П. Дамецького ("Прус"), Я. Ласького ("Кораб"). Щодо латинських інскрипцій, які можна і нині прочитати на старовинних спорудах Кам'янця-Подільського (якщо перекласти з латинської мови), то їх можна звести у такі чотири групи: I. Унікальні "автографи" (пам'ятні таблиці) королів Речі Посполитої, у т. ч. Стефана Баторія (XVI ст.) та Станіслава Августа Понятовського (XVIII ст.) – усього 4. II. Історичні написи на баштах Старого замку – 4. III. Історичні написи у Кафедральному костелі – 11. IV. Написи на пам'ятниках папі римському Павлу Іван II та герою оборони Кам'янця від турків Юрію (Сжі) Володимерському, що знаходяться на подвір'ї Кафедрального костелу.

Зокрема, пам'ятний картуш, пов'язаний з іменами Стефана Баторія та Станіслава Августа Понятовського можна побачити і тепер на стінах семиповерхової башти С. Баторія (або Кушнірської вежі) у Старому місті. Вона сповіщає, що "A.D. 1585 Per Steph. Bathory R.P. conditum, Stanisla'o Augusto Regnante Polonis, Restauratum et Auctum. A.D. 1785" ("Року Божого 1585 збудована Стефаном Баторієм, королем польським, відреставрована і збільшена Станіславом Августом, королем польським 1785 року". Крім цього, пам'ятні інскрипції й таблиці, присвячені Станіславу Августу, є на Триумфальній брамі на вході до Кафедрального костелу св.апостолів Петра і Павла ("Hacintrabat Stanislaus Augustus Rex Die XI 9-bris 1781 Anno" – Тут входив король Станіслав Август 9 листопада 1781 р.) та на Замковому мості. Ще одна таблиця, що містилася на Триумфальній триарковій брамі на Замковій вулиці, не збереглася, як і сама брама. Але відомо, що на її східному фасаді з боку міста було зображено королівську корону з літерами S.A.R.P. – Stanislaus Augustus Rex Poloniarum – Станіслав Август Король Польський. Нижче був напис: "Optimus Princeps In Pace Bello Prospiciens Securitati Publice. MDCCLXXI" – Найкращий володар за мирних часів готується до війни задля безпеки держави. 1771 р.

Історичні написи латиною були наявні і на баштах Старого замку. Зокрема, інскрипція на Новій східній башті сповіщає про її архітектора Іова Бретфуса (Претфеса) – ("1544. Devs. Tibi Soli Gloria. IobPraetfves. Architector" – Боже, Тобі одному слава. Архітектор Іов Претфес), на башті Рожанка – про її спонсора Креслава, єпископа Владиславського ("TurrisKreslaiEpi Vladislavensis Hivys Castris Fundatoris Impensis Est Finit a 1505" – Башта Креслава єпископа Владиславського, цього укріплення засновника на його кошти закінчена 1505 р.), на Денній башті – про Миколая Бжеського, Генерального старосту Подільської землі, який відбудував цю вежу 1575 р.

Але найбільше таких написів зібрано у Кафедральному костелі св. апостолів Петра і Павла, Домініканському та Тринітарському костелах – більше 10-ти. Приміром, на палаці єпископа є напис "Domine conserva nos in pace" – Боже, збережи нас у мирі; на Брамці св. Яцека – "Avogumrespicemores" – Предків шануйте звичаї; на мінареті, який залишився після турецької окупації Поділля і Кам'янця у XVII ст., і на якому було поставлено мідну позолочену фігуру Діви Марії. На честь цієї події було вмонтовано плиту з написом: "Virgini Matri Deiparae Immaculatae Urbis Protectrici Effigiem Hanc Pro Suo Et Gregis Sui Consiliando Auxilio Nicolaus De Stemate Jelitarum Dembowski Episcopus Camenecensis Podoliae Praepositus Miechoviensis Commend Equus Aquil Albae Erexit Anno Salutis 1756" – Діви Марії Богородиці Непорочній, покровительці міста цю статую своїм коштом і за допомогою своєї пастви Миколай герба "Сліта" Дембовський, єпископ Кам'янецький і Подільський, настоятель Меховський, кавалер Ордена Білого Орла поставив у рік спасіння 1756"; кам'яна статуя Ісуса Христа у стіні ніші праворуч від головного входу до костелу з написом на п'єдесталі "Christus Vincit" – Христос перемагає, 1756; меморіальна плита з написом на честь єпископа М. Дембовського та його шляхетським гербом "Сліта" над головним входом до костелу; написи на бічних стовпах, що підтримують хори, усередині костелу – на честь його відновлення після 27-річної турецької окупації, коли собор використовувався як мусульманська мечеть; арка Каплиці

Пресвятих тайн – "Egosum" – я є; біля цієї каплиці бюсти єпископів Б. Мацкевича й М. Дембовського з таблицями на їхню честь; розп'яття з написом INRI – "Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum" – Ісус Назаретський, Цар Іудейський; двері із пресвітерію до внутрішніх приміщень костелу – на червоному тлі різьбленого картуша – напис "Pax Christi" – Мир Христа, поруч у такому самому картуші – "Podolia Semper Fidelis" – Поділля завжди вірне; кольоровий вітраж над органом – напис "Tu Es Petrus" – Ти Петро.

Латинські інскрипції наявні і на сучасних пам'ятниках на подвір'ї Кафедрального костелу св. Петра і Павла. Зокрема, це пам'ятник Папі Римському Павлу Івану II авторства польської скульпторки Малгожати Карвард – напис (девиз святішого отця) "Totus Tuus" – Я весь твій, а також пам'ятник Юрію (Єжі) Володичевському, герою оборони Кам'янця від турків у XVII ст., що має вигляд скам'янілого дерева зі зрубаними гілками, на стовбурі якого вміщено кам'яну плиту на зразок розгорненої книги, на сторінках якої вирізьблено написи польською (праворуч) і латинською (ліворуч) мовами; у польському тексті Володичевський названий Гектором кам'янецьким, а у латинському – міститься одне слово "Resurgan" – Воскресну. Цей напис висловлює віру і надію кожного християнина на воскресіння після смерті. Біля підніжжя пам'ятника Володичевському на постаменті розміщено кам'яне гарматне ядро з написом "Magna Res Libertas" – Велика річ свобода.

Які ж результати запровадження першого в Україні пішохідного маршруту Camino Podolico (або Подільського шляху св. Якова), створеного за прикладом Іспанії:

1. Розроблено детальний маршрут Camino Podolico з повноцінною мапою у різних форматах для найпоширеніших програм.

2. Створено довідник із вказівкою всіх місць проживання, харчування, пам'ятками культури, архітектури та історії, що трапляються на маршруті.

3. Вказано місця, де видають паспорти прочанина, сертифікати про проходження маршруту та вклеюють відповідні наліпки.

4. Видано паспорти палігрима та сертифікати про проходження шляху.

5. Нараховується вже більше 20-ти людей, які пройшли шляхом Camino Podolico.

6. Виконано маркування маршруту – встановлено дороговкази та вказівні стрілки для руху палігримів.

7. Надано матеріали для мандрівників (сторінка Camino Podolico) за посиланням <https://cutt.ly/3mDCnhI>; перелік пунктів отримання наліпок за посиланням <https://cutt.ly/8QPL4Fe>.

Висновки. Розвиток світового й українського туризму 2020–2022 рр. проходив у кризових умовах через пандемію Covid-19, що викликало велику невизначеність, яка у світі отримала скорочену назву VUCA, що означає: Volatility – нестабільність; Uncertainty – невизначеність; Complexity – складність; Ambiguity – неоднозначність. Але туризм має відновитись за першої ліпшої нагоди. Важливим чинником відродження туризму після пандемії Covid-19 є відкладений попит як у світі, так і в Україні. Це слід урахувувати українським туристичним фірмам у своїй діяльності у часи повномасштабної війни Росії проти України. Перспективним напрямом за цих умов є волонтерський туризм, але це тема для окремої статті.

References

1. What is deferred demand in tourism? Retrieved from <https://economicforall.com/library/lecture/read/16280-what-is-deferred-demand-in-tourism>
2. Pavlenko A.,(2021). Ostrovy mrii [Dreams islands]. NV. № 30. S. 50–54. (In Ukrainian).
3. Smyrnov I. H., Liubitseva O. O.,(2022). Mizhnarodnyi turystychnyi biznes i lohistyka v turyzmi. U 2-kh knykhakh. Kn. 1. Mizhnarodnyi turystychnyi biznes [International touristic business and logistics in tourism. In 2 vol. Volume 1. International touristic business]. K.: Lira-K, 2022. S. 118. (In Ukrainian).
4. Hudson Simon.,(2020). Covid-19: Travel Impacts, Responses and Outcomes. Good fellow Publishers, Oxford, 1+180pp. Retrieved from <https://ejtr.vumk.eu/index.php/about/article/download/2472/528/4066>
5. Dunina A.,(2021). Covid pomoh rynku zhylyia [Covid helps realtor market]. Vesty. 24 noiabria.S. 6. (In Russian).
6. Drannyk A.,(2021). Bukovel po tsene Emyratov. Kuda poedut zymoi ukraintsi i skolkto eto stoit. Vesty. [Bukovel on Emirates price. Where Ukrainians go in winter and how much it costs]. 11 noiabria. S. 6. (In Russian).
7. Yarosh V.,(2021). Poka Allah ne vydyt [When God doesn't see]. Vesty., 22 yuilia. S. 10. (In Russian).
8. Dorotych M.,(2021). Khaliialnoho miasa brakuie. Tomu yidiat pisnyi borschch [Halal meat in deficit. That's why they eat borschch without meat]. Vysokyi zamok. 8–14 lypnia. S. 7. (In Ukrainian).
9. Yakovenko M.,(2021). Kak Uman vstrechaet khasydyov [How city of Uman meets hasids]. Vesty. 2021, 7 sentiabria. S. 7. (in Russian).
10. Karelov K.,(2021). Reliioznaya kukhnia [Religios cousine]. Tainy XX veka. № 26. S. 28–29. (In Russian).
11. Savina Y.,(2021). Podolskyi put sviatoho Yakova: 250 km peshkom po Ukraine [Podillya road of Sent Jacob: 250 km of pedestrian experience along Ukraine]. Vesty. 27 yuilia. S. 10–11. (In Russian).

Надійшла до редколегії 01.04.22

I. Smyrnov, DSc (Geography), Professor, Academician
Kyiv Taras Shevchenko National University, Kyiv, Ukraine

O. Lyubitseva, DSc (Geography), Professor, Academician
Kyiv Taras Shevchenko National University, Kyiv, Ukraine

THE DELAYED DEMAND PHENOMENON AS A FACTOR OF THE POST-COVID TOURISM DEVELOPMENT IN THE WORLD AND IN UKRAINE

The essence of the phenomenon of delayed demand as an engine for the development of post-covid tourism is revealed. The opinion of prof. Simon Hudson on the peculiarities of tourism development in the covid and post-covid periods, according to his published work "Covid-19: Travel Impacts, Responses and Outcomes". The tendencies of development and recovery of the world tourism industry in the post-covid period are highlighted, taking into account the effect of the delayed demand factor. The peculiarities of the development and restoration of the tourism industry and hospitality in Ukraine in the post-pandemic period are shown, citing examples from the country practice of outbound (foreign), inbound (foreign) and domestic tourism. Among the examples from the practice of outbound tourism in Ukraine in the pandemic period, the phenomenon of massive growth in demand for in the past expensive, elite tours – to the Maldives, the Dominican Republic and more. Possibilities for the development of domestic tourism in Ukraine during the pandemic times are shown on the example of Camino Podolico – pilgrimage route "Vinnytsia – Kamyranets-Podilsky" using the experience of Spain, where are dozens of European hiking routes – Camino, by which annually thousands of pilgrims and tourists pass.

Keywords: tourism, deferred demand, Covid-19 pandemic, world trends, Ukrainian examples.